

З.Я.Осипова аатынан Павловскайдаа5ы «Мичээр» о5ону сайыннарар киин

Доклад

Тиэмэтэ: «Сахалыы остуол оонньууларын көмөтүнэн 4 – 5 саастаах о5олор толкуйдуур дьобурдарын, санарар сангаларын уонна илиилэрин быччыңнарын сайыннарыы»

Толордо: Курчатова Мария
Николаевна

Орто бөлөх иитгээччитэ

Иһинээ5итэ

Аан тыл	3
1. Өйү уһугуннарар өбүгэ оонһуулара	5
2. Сахалыы остуол оонһууларын көрүңнэрэ	7
3. Түмүк	
4. Туһаныллыбыт литература	

Аан тыл

«О5ону төһөнөн эрдэ өй, остуол оонньуутугар угуйа5ын да,
кини соччонон сытыы, имигэс өйдөөх, билбитин сатаан олоххо
туһанар, инникитин өтө көрөр, кыахтаах, дыһнээх интеллектээх киһи
буола улаатар»

Б.П.Никитин

Төрүөтэ (Актуальноһа): О5о сааска киһи оонньоон үөрэнэр, сайдар кэмэ. О5олор сүрүн дьарыктарынан оонньуу буолар. Ханнык ба5арар оонньуу иитэр – үөрэтэр ис хоһоонноох. Кыра, орто саастаах о5о өйүгэр иңэриитэ, оңорон көрүүтэ, өйгө тутуута, бол5омтото, өйдүүр дьо5ура оонньуунан сайдар. Билиһи о5о суотабай төлөппүөн, көмпүүтэр, телевизор иннигэр элбэхтик олорор. Бэлэм информацияны ыла үөрэммит о5о толкуйдуур, айар дьо5ура сыһыыр.

Былыр өбүгэлэрбит күннээ5и түбүктэн аралдьыйан саха оонньуулары оонньоон – көрүлээн сэргэхсийэллэрэ, үөрэллэрэ – көтөллөрө. Өбүгэлэрбит оонньууларыгар саха оло5о – дьаһа5а, төрүт дьарыктара, өйө – санаата, айыл5а5а сыһыана арылхайдык көстөр.

Саха төрүт оонньуулары омукут эт – хаан, өй – санаа өттүнэн сайдыытын туоһута буолаллар. Саха киһитин күннээ5и оло5ун дьарыгын оонньуунан көрдөрөрө. Былыр сымса туттуу – хаптыы, кыра5ы харах, холку быһыы – майгы, инникини ырыңалыыр дьо5ур сыаналаналлара. Оттон саха остуолун оонньуута тарба5ы сайыннарар, тулууру, сымсаны эрчийэр буолан, дьон олус сөбүлүүрө.

Саха төрүт оонньуулары суолтата күн бүгүн сүрдээх улахан. Ол курдук, Саха сиригэр өбүгэлэрбит төрүт оонньуулары федерацията тиһигин быспакка үлэлиир. Федерация сүрүн сыала-соруга – өбүгэлэрбит оонньуулары эгэлгэтин харыстааһын, тар5атыы уонна оонньуу нөңүө норуот духуобунай култууратыгар дьону сыһыарыы.

Оскуола иннинээ5и саастаах о5о этэ – сиинэ, өйө сайдар уратытын учуоттаан, саха остуолун оонньуулары иитэр – үөрэтэр үлэ5э туттан, о5о

кыра сааһыттан дэгиттэр сайдыылаах буола улаатарын ситиһиэххэ сөп.
О5ону норуот оонньууларынан иитии олус элбэх туһалаа5ын улуу педагогтар, Г.Н.Волков, Е.И.Тихеева, А.П.Усова уо.д.а., үлэлэригэр ыйыллар.

Сыала: Орто саастаах о5олор санарар саналарын, толкуйдуур дьобурдарын уонна илиилэрин быччыңнарын сахалыы остуол оонньууларын көмөтүнэн сайыннарыы.

Соруктара:

- Анал литератураны үөрэтии

- О5о этэ – сиинэ, өйө сайдар уратытын учуоттаан сахалыы остуол оонньууларын салбыы билиһиннэрии, хоһооннору үөрэтии.

- Сахалыы остуол оонньууларын көрүгнэригэр сана оонньуулары билиһиннэрии.

- Төрөппүт о5отун кытта алтыһытын тэрийии.

Сонун өрүтэ (Новизна): Сахалыы остуол оонньууларын көрүгнэригэр босуобуйа, хоһоон хомуурунньугун танан оноруу.

Ытыллар сирэ: З.Я.Осипова аатынан Павловскайдаа5ы «Мичээр» о5о сайдар киин, «Сир симэхтэрэ» орто болох, 2023-2024 сс.

1. Өйү, эти – сиини уһугуннарар өбүгэ оонһуулар.

Киһи өйө уһуктан, өй үлэтинэн умсугуйан барарыгар билгэлиир төрүт дьүөрэлэһэн кыттар улахан суолталаах. Онно ырыңалааччылар сайдыылары, кыттыһаллара үчүгэй түмүгү аһалар. Харах, илии кыра быччыңарын, толкуйдуур дьобурдарын сайыннарар, сатаан салайа, тута үөрэни оһо кыра сааһыгар ордук наадалаах. Онно өбүгэ айбыт остуол оонһууларын туттуохха сөп.

Урут булугас өйдөөх, сымса туттуулаах – хаптыылаах, бэйэтин кыанар, тулуурдаах, кыайыгас – хотугас киһини дьон ытыктыыра, сыаналыыра. Онон саха оонһуулар киһиэхэ бу хаачыстыбалары сайыннарарга анаан айылыбыттар эбит.

Ол курдук, остуол оонһуулар толкуйдуур дьобуру, харах уонна илии кыра былчыңнарын сайыннарар кыахтаахтар, болһомтолоох буоларга үөрэтэллэр.

Күөрчэх, Тыксаан, Дугда, Тырыынка, Хаамыска, Хабылык уо.д.а. остуол оонһуулар – сахаба улаханлык тарһаммыт оонһуулар.

Оскуолаба кириэн иннинээһи саастаах оһо этэ – сиинэ, өйө сайдар уратытын учуоттаан итинник оонһуу матырыйаалын кытта билсирһэллэр. Оһо бигээн, имэрийэн, тутан – хабан, тэңнээн, холоон, сааһылаан наардыыр дьобурун сайыннарар судургу эрчиллиилэри оонһуулар нөңүө биэриэххэ сөп.

Холобур, хаамыскаба үөрэтиэх иннинэ бастаан хаамыска маһын араастаан ууран, ахсаанын ааһан, тэңнээн, бөлөххө араара үөрэтэбии. Атыннык эттэххэ, «элбэх – аһыйах – биир», «уңа – хаңас», «үөһэ – аллара» диэн ахсаан бастакы өйдөбүлүн биэрэргэ туттуохха сөп.

Иккиһинэн, « Хаамыска» оонһууну кытта билиһиннэри. Бу – биһиги эһэбит, эбэбит оонһуута. Хаамыска хас буоларын көрдөрөн аахтарыы, хаамыска хас өрүттээһин, хайа геометрической быһыыга маарынныырын ыйыталаһыы. Ити кэнниттэн иитээччи иллэң кэмңэ ордук сатыыр, сымса

оболору кытта оонньоон көрөр. Бастаан бэйэтэ көрдөрөр. Ооньюуга атын үлэһиттэр эмиэ кытыннахтарына, оҕо баҕата үөскүүр.

Ооньюу илиини эрчийэн, быраҕан баран хараҕынан батыһыннара көрөн, икки илиинэн хабарга үөрэтэн саҕаланар. Онтон оҕо хаамысканы барытын үөһэ быраҕан баран, төһөнү баҕарар хабан ыларга, биир илииттэн иккискэ түһэрэргэ үөрэнэр. Итинник эрчиллии кэнниттэн хаамыска быраабылатын сүһүөхтээн оонньотон бараллар.

Хабылыгы оҕо ордук умсугуйан оонньоон сөп. Оҕо илиитинэн тутан – хабан оонньоуругар ордук тоҕоостоох уонна күрэхтээх буолан сөбүлүүр.

Хабылыгы быраабыланан оонньотуох иннинэ хабылык маһынан ахсаан аахтаран, араас бөгүүрэни оңорторон дьарыктыыллар. Онтон хабылыгы ытыска мунһан баран, илиини үөһэ күөрэтэ – күөрэтэ аллара түһэрэ эрчийэллэр, ол кэнниттэн үөһэ бырахтараллар уонна остуолга түһүөн иннинэ бастаан ытыска хабан, онтон илии көхсүгэр түһэрэн ыларга эрчийэллэр. Онтон сыыйа хабылык быраабылатын кытта билиһиннэрэллэр.

«Тыксаан» уонна «Тырыыңка» оонньоуну үөрэтиэх иннинэ дуобат дуоскатыгар эбэтэр остуолга сурааһын тардан баран, тыгарга сөптөөх кыра эттиги, оонньоуну оболорго тарбаҕынан тыктара үөрэтэллэр. Бастаан ыраахтан, онтон улам чугас утары турар эттиги тыгаллар. Оҕо тыгар хайысхатын уонна тарбах күүһүн кыайан салайбат, ол иһин көнө сурааһыңна туруоран тыктараллар.

Онтон «Баайа», «Дугда» диэн оонньоулар, омос көрдөххө маарыңнаһаллар, иккиэн ытыска эргитэн ытыйан оонньонолор. Бу оонньоуларга эмиэ болбомто, илиини хамсатыы, ахсааны сатаан аабыы, араас көрүңээх исхиэмэнэн сирдэтэн быраабыланы тутуһуу уо.д.а. сорук турар.

Сахалыы остуол оонньоууларга оҕо толкуйун, булугас өйүн, болбомтотун, ойуулаан – дьүһүннээн көрөрүн сайыннараллар.

Тырыынка.

Тырыынка тутум уһуннаах, испиискэ маһыгар маарынныыр синньигэс буолар. Анар илиигэ сөпкө бобо тутулар ахсааннаах. Биир тырыынка төбөтүн токурутан, ньуоска гыналлар. Оонньооччу тырыынканы ханас ытыһынан остуол үрдүгэр туруору тутар, уна ытыһын тырыынка үрдүгэр ууран баран, эмискэ ыһыктар. Тырыынка остуолга ыһылла түһэр. Туспа сытар тырыынканы саҕалааччы бэйэтэ хомуйан ылар. Баттаһа түспүт тырыынканы ньуосканнан өйөөн-убаан соһон ылар. Атын маһы хамсапта да, бу киһи тохтуур, уочараттаах киһи оонньоур. Тырыынка бүтүөр диэри оонньоу салҕанан бара турар. Элбэҕи ылбыт оонньооччу хотор. Манна мээнэ долгуйан салҕалаабат, чуолкай туттуулаах, кыраҕы харахтаах, сэрэхтээх, тулуурдаах киһи кыайар.

Хабылык.

Хабылык маһа 16 см уһун, 9 см кэтит, 4 мм халын буолар. Ахсаана 30 устуука. 2 мүнүүтэ оонньоонор. Оонньооччу хабылыгы ытыһыгар ууран баран өрө быраҕаат, илиитин көхсүгэр түһэрэн ылар. Өссө биирдэ быраҕаат, чопчу биир хабылыгы харбаан ылыахтаах. Бүтэһик биэс хабылык хааллаҕына барытын хабан ылан баран бири ылар, эбэтэр эмиэ бири эрэ хабан ылыахтаах. Бүтэһик үс хабылык хааллаҕына эмиэ үһүөннэрин хабан ылан баран бири ылар, эбэтэр бири эрэ ылар. Бүтэһик хабылыгы ытыһыгар ууран баран өрө быраҕаат, ылгын чыкыйа уонна аата суох тарбахтар ыккардыларыгар кыбытан ылыахтаах. Икки мүнүүтэ бүтүөр диэри оонньоонор, элбэҕи ылбыт бастыыр. Киһи илиитэ, тарбаҕа имигэс, чуолкай хамсаныылаах буола сайдар.

Хаамыска.

Хаамыскалары кытаанах мастан 1,5-2см өрүттээх 5 кубик оноһулар. 2 мүнүүтэ оонньоонор. Ким элбэх очко ылбыт, ол хотор.

Маннайгы партия: оонньооччу хаамысканы оргууй абай тарбата бырабар. Бири талан ылан өрө бырабар уонна түһүн иннинэ атыттары биир-биир хомуйан ылар. Оонньооччу хабан ылбыт хаамыскатын атын ытыһыгар хомуйара көнүллэнэр.

Иккис партия: хаамысканы өрө бырабаат, атыттары иккилинэн хомуйан ылаллар.

Үһүс партия: түөрт хаалбыт хаамыскаттан уһун биирдэ, бири туспа харбаан эбэтэр ылыллар. Маннай бири, онтон үһүн охсон ылыахха эмиэ син.

Төрдүс партия: бири өрө бырабаат, атыттарын биирдэ харбаан ылыллар.

Бэһис партия: биэс хаамысканы өрө бырабан баран, илии көхсүгэр түһэрэн ылыллар, иккиһин бырабаат барыларын ытыска түһэриллэр. Хаамыскаһыт тарбажа имигэһин, хапсабайын таһынан түргэнник хамсанар, сыты-сымса буолуохтаах.

Тыксаан.

1 см кэринэ суон талабы 1,5-2см уһун гына кэрчиктээн баран ортотунан хайыталлар. Маннык 50-60 тыксаан оһоһулар. Хас да киһи остуол тула олорон оонньоур. Тыксааны биир ытыска мунһан баран остуол үрдүгэр ыһаллар, онуоха мас умса-тиэрэ, үрүт-үрдүгэр түһэр. Куппут киһи бастаан икки баттаһа түспүтү ылар, умса сытар тыксааны умса сытарынан, тиэрэ сытары - тиэрэнэн “ытыалыыр”. Таптабына уонна атыны хамсаппатабына, таппыт тыксаанын ылар, салгыы оонньоур. Сыыста эбэтэр атын тыксааны хамсатта да тохтуур, уочараттаах киһи эмиэ саһа кутан, оонньоон барар. Тыксаан бүтүөр диэри итинник оонньоонор. Бүтэһигэр оонньооччулар ылбыт мастарын иккилинэн остуолга бырабан иһэллэр, ордон хаалбыт тыксааннаах киһи кыайар. Оонньоу кырабы, бэргэн буоларга, тарбах күүһүн сатаан туттарга үөрэтэр.

Баайа (дугда).

Баайаны онгорорго куб маһы ортотунан үүттээн баран, харандаас суонун саға уһуктаах, кубтан сантиметр саға чорбойон быга сылдыар гына мас кыһаллар уонна, туллан түспэтин диэн, силимнээн кэбиһэллэр. Баайаны күөрчэх курдук эргитэбин уонна остуолга ыһыктан кэбиһэбин. Оччоҕо балайда эргийэн баран, биир ойоҕоһунан иттэнэ түһэр. Баайа түөрт өттүгэр араас бэлиэлэр бааллар: кириэс, 3 кэрдиис, 5 кэрдиис, ойбон. Кинилэр бары тус-туспа суолталаахтар. Оонньооччулар бары уон биирдии тырыынка маһы үллэстэллэр. Ол аата «баайдара үптэрэ» дэнэр. Баайаны эргитэр бастакы киһи кытыйа иһигэр «баайыттан үбүттэн» биир эбэтэр хас да маһы ууруохтаах. Оччоҕо атын оонньооччулар эмиэ, хас мас ууруллубутунан көрөн, соччо «баайы үбү» кытыйаҕа угаллар. Бастакы оонньооччу баайаны икки ытыһыгар кыбытан эргитэн-эргитэн баран остуолга ыһыктан кэбиһэр. Баайа эргийбэхтээн иттэнэ түһэр. Онно түспүт ойоҕоһугар үс кэрдиис баар буоллаҕына, оонньооччу кытыйа иһиттэн 3 маһы ылар. Оттон кириэс түспүт буоллаҕына, 3 маһы ылар. Кириэс түспүт буоллаҕына, 3 маһы ол кытыйаҕа бэйэтиттэн уулар. Ойбон өттүнэн түспүт буоллаҕына, 7 маһы эмиэ бэйэтиттэн кытыйаҕа уулар. Биэс кэрдиистээх өттүнэн түстэбинэ, кытыйаҕа баар маһы барытын ылыахтаах. Баайаны күнү утары эргитилиэхтээх. Оонньооччу баайаны биирдэ эргитиэхтээх уонна сүүйдүн да сүүйбэтин, атын оонньооччуга биэрэн иһиэхтээх. Өскөтүн, биир эмэ оонньооччу табыллан, кытыйа иһигэр баар маһы барытын ыллаҕына, сана оонньооччу сабаланаар, эмиэ бары ол кытыйаҕа “баайдарыттан-үптэриттэн” угуохтаахтар.

Күөрчэх ытыйыы.

Халын тымтыгы төгүрүччү кыһаллар. Ортотунан курдаттыы үүттүүлэр. Үүккэ ытыйарга (эргитэргэ) сөптөөх тутуах угаллар. Тутуах аллараа өттүн чочулаан кыһаллар. Оонньооччулар күөрчэхтэрин угун икки ытыстарыгар кыбытан баран, бары ытыйаллар уонна остуол урдүгэр тэннэ ыһыктан кэбиһэллэр. Күөрчэх атаҕар тура түһээт, эргийбитинэн барар. Охтубакка уһуннук эргийбит күөрчэхтээх кыайар.

Түмүк.

Кыра оџолору хабылыкка, хаамыскаџа эрчийэргэр судургу эрчиллиилэртэн саџаланар. Биир тиэмэни хас да дьарык устата ыттахха оџо ордук өйдүүр, ылынар. Эрчиллии уһун бириэмэџэ барар. Аџыйахта эрчиллии туһаны биэрбэт, сылы сыллаан эрчийиэххэ наада. Хас дьарык аайы сана оонһууну (тыксаан, тырыынка) киллэрэн оџону сэнгээрдиллэр. Оџо сэнгээритин үрдэтэр сыалтан, араас таһымнаах курэхтэһиилэри ытыахха сөп. Бу маннык сыал-сорук туруоран дьарыктаннахха, сахалыы остуол оонһууларын көмөтүнэн оџоџо толкуйдуур, өйдүүр дьоџурун сайыннарыахха сөп.

Өбүгэлэрбит оонһуулара киһи доруобуйатын туругурдар, этин – сиинин эрчийэр, санаатын көтөџөр күүстээхтэр. Бу оонһуулары киһи барыта ханна баџарар оонһуон сөп.

Билигин төрүт оонһуулары дьизэ кэргэн дьизэџэ түмсэр кэмигэр оџолуун – улаханһын бииргэ оонһоотоџуна, оџо этэ – хаана, өйө – санаата сайдарыгар, улахан суолталаах буолуо этэ.

1. Фёдоров А.С. Өбүгэлэрбит оонньуулар. – Дьокуускай, 2001.
2. Госхол (национальной оҕо тэрилтэтин базовой программата). – Дьокуускай, 2009.
3. Тимофеева А.С., Баишева – Фёдорова Л.А. Саха ыалын бастың кинигэтэ – Дьокуускай: Бичик, 2017 – 192 с.
4. Кириллина Е.Н. Түһнүк. – Дьокуускай: Айар, 2021.
5. Татарина Н.П., Павлова Н.С., Попова В.В., Стручкова Е.Н., Өбүгэ оонньуутун түһүлгэтэ (иитээччигэ, төрөппүккэ, алын кылаас учууталыгар, үөрэх үлэһтигэр көмө босуобуйа) – Дьокуускай: Айар, 2021. – 88с.